

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕНАЛЕЖНОГО ЗДІЙСНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ В МЕЖАХ НЕДОГОВІРНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА

В. В. Цюра

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ретельний аналіз правового регулювання представництва у цивільному законодавстві України приводить нас до висновку про спрямованість вектора законодавця переважно на врегулювання договірної представництва. Досить поверхневе та абстрактне регулювання недоговірної представництва, зокрема, в аспекті повноважень представника (що попри значну регламентованість законом, потребують вдосконалення та конкретизації), може призвести до неефективного захисту прав та законних інтересів осіб, яких представляють, враховуючи широке використання законодавцем правових презумпцій. Для максимального уникнення таких ситуацій необхідно створити і забезпечити функціонування дієвого механізму юридичних гарантій реалізації та захисту інтересів осіб, яких представляють.

Малодослідженим і актуальним є питання настання правових наслідків неналежного здійснення

(виконання) недоговірної представництва. Якщо договірне представництво, у більшій чи меншій мірі, універсальне за формою та підставами виникнення, то недоговірне виникає на підставі різних юридичних фактів, а тому відрізняється значною диференційованістю.

Науковому аналізу питань неналежного здійснення повноважень при недоговірному представництві присвячували свої праці І. О. Гелецька, В. Л. Гранін, С. Г. Керимов, І. А. Павлуник, Є. С. Сєверова та ін. Втім, окремі проблеми досі потребують пильного доктринального дослідження, із врахуванням теорії та практики правозастосування відповідних норм чинного цивільного та сімейного законодавства України.

Метою цієї статті є встановлення змісту правової категорії неналежного здійснення (виконання) недоговірної представництва і особливостей правових наслідків, що настають при неналежному здійсненні представницьких повноважень при законному та

інших видах позадоговірної представництва.

Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) [8] передбачає правове регулювання представництва без повноваження в гл. 79 «Вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення». Однак до законного представництва положення зазначеної глави не можуть застосовуватися, оскільки при законному представництві воля особи, яку представляють, за загальним правилом, не береться до уваги [3, с. 60], а тому не може йти мова і про відокремлення дій, які були вчинені за дорученням принципала, а які – без такого. Якщо межі повноважень договірної представництва встановлюються договором та довіреністю в кожному конкретному випадку, то при недоговірному представництві представник, як правило, діє в загальних межах, встановлених нормативно-правовими актами для конкретного виду законного представництва.

Розглядаючи форми неналежного здійснення (виконання) недовірного представництва, слід зазначити, що найбільш поширеним та уніфікованим підходом у юридичній науці є вихід законного представника за межі наданих повноважень шляхом вчинення дій, передбачених його повноваженням, але з тими чи іншими відхиленнями від встановлених меж [5, с. 132]. Така позиція майже не викликає зауважень.

Але дискусійною в науці є проблема «представництва без повноважень», пов'язана з тим, що, на відміну від ст. 63 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. [9], у ст. 241 чинного ЦК України цей вид неналежного представництва не згадується, а йдеться лише про представництво з перевищенням повноважень. Таке рішення, як зауважує В. Л. Гранін, зумовлено тим посиланням, що представництво визнається лише за наявності повноваження, присутність якого вважається ознакою представництва [2, с. 620] (що детальніше досліджувалось нами вище). На нашу думку, представництво без повноважень також є формою неналежного недовірного представництва, оскільки представник діє від імені особи, яку він представляє. Перебуваючи у таких правовідносинах, в певних випадках особа, яку представляють, може схвалити правочин, вчинений без повноважень, якщо вважатиме, що він був вчинений у її інтересах або з інших мотивів. Також на практиці у багатьох випадках при множинності дій представника у правовідносинах з третіми особами може бути неможливим відокремити представницькі дії без повноважень від інших дій, як правомірних, так і вчинених з перевищенням повноважень.

Наприклад, нагадаємо, що згідно з ч. 2 ст. 177 Сімейного кодексу України (далі – СК України) [7] батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу

опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

- 1) укладати договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, в тому числі договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- 2) видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- 3) відмовлятися від майнових прав дитини.

Отже, можемо зробити висновок, що випадки вчинення будь-яких з перелічених дій батьками без дозволу органу опіки та піклування є представництвом без повноважень.

Також в ході недовірного представництва досить часто представник діє в межах наданих йому повноважень, проте зловживає наданими йому правами. Формально не виходячи за межі повноважень, представник порушує права та законні інтереси особи, яку він представляє. Прикладом такого зловживання може бути нерозумне витрачання батьками доходів від майна малолітньої дитини. В численних випадках неналежне виконання представництва може проявлятися у бездіяльності представника. Тому різноманітність подібних ситуацій на практиці породжує об'єктивну потребу в детальнішому регулюванні аналізованих правовідносин, приведенні їх до узгодженості і спрямування на функціонування в якості дієвих механізмів.

Також деякі питання викликає інститут наступного схвалення правочину особою, яку представляють, в недовірному представництві. Наслідки такого представництва визначаються в залежності від суб'єктивного ставлення представника до дій, вчинених ним від імені іншої особи з перевищенням повноважень. Зокрема, враховуючи цей фактор, на думку В. Л. Граніна, слід розрізняти:

- 1) навмисне здійснення представницької діяльності в інтересах

іншої особи з перевищенням повноважень у сподіванні одержати схвалення вчинених дій;

- 2) представницьку діяльність від імені іншої особи з перевищенням повноважень в результаті помилкового припущення з боку представника про їхній обсяг;

- 3) навмисну діяльність від імені іншої особи з перевищенням повноважень з метою одержати вигоду для себе.

У першому та другому випадках ситуація характеризується тим, що представник спеціально вчиняє дії в інтересах і від імені іншої особи, будучи переконаним, що діє правомірно та в межах наданого йому повноваження. Враховуючи такі особливості суб'єктивного ставлення представника до того, що відбувається, слід вважати, що його дії не повинні тягнути відповідальності представника (за умови, що ними не завдано шкоди тому, у чиїх інтересах останній помилково діяв). Що стосується випадку, коли представник діє від імені іншої особи виключно з метою отримання вигоди для себе, то тут має місце неправомірне присвоєння чужого майна (або спроба присвоєння чужого майна), у зв'язку з чим виникає зобов'язання із заподіяння шкоди [2, с. 620].

Якщо дією без повноваження або з його перевищенням принципалу або третім особам заподіяні збитки, виникає питання про їх відшкодування. Для відповідальності представника перед тим, кого представляють, достатньо наявності всіх умов цивільно-правової відповідальності. Для відповідальності представника перед третьою особою необхідно з'ясувати також наявність або відсутність вини третьої особи, а за наявності такої – форму вини представника. Якщо представник мав намір увести в оману третю особу відносно наявності або межі повноваження, то він відповідає не тільки перед тим, кого представляє, а й перед

третіми особами за вчинені збитки в подвійному розмірі та зобов'язаний відшкодувати моральну шкоду (ч. 2 ст. 230 ЦК України). Якщо ж представник сам помилявся відносно межі свого повноваження, то на нього не може бути покладена відповідальність за збитки, які понесла третя особа у зв'язку з невчиненням правочину: попередня обізнаність третьої особи про відсутність (перевищення) повноваження, а так само недбалість третьої особи, яка не перевірила наявність і зміст повноваження, позбавляють її права на відшкодування збитків [3, с. 61].

Якщо правочин вчинено внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, то він визнається судом недійсним, а довіритель має право вимагати від свого представника та другої сторони солідарного відшкодування збитків і моральної шкоди, що завдані йому у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між ними (ст. 232 ЦК України). Якщо третя особа знала чи повинна була знати про відсутність або перевищення повноваження, виникає питання про її участь у відшкодуванні збитків, заподіяних діями без повноваження або з перевищенням меж його змісту чи здійснення. Відповідальність третьої особи перед довірителем за збитки, завдані укладенням угоди без повноваження або з його перевищенням, настає лише за наявності усіх умов цивільно-правової відповідальності, а також вини третьої особи.

Якщо остання не знала і не повинна була знати про те, що угода здійснюється за відсутністю повноваження або з його перевищенням (наприклад, представник діє по підробленій довіреності), вона не може бути притягнута до відповідальності щодо відшкодування збитків. Навпаки, якщо представник не знав і не повинен був знати про

припинення повноваження, а третій особі були відомі обставини, пов'язані з припиненням повноваження, то відповідальність несе тільки третя особа, але не представник [3, с. 61-62].

Діями, що свідчать про наступне схвалення правочину, як стверджує В. Г. Ротань, можуть бути будь-які дії фізичної особи, від імені якої виступає представник. Це може бути лист, в якому прямо зазначається на схвалення правочину. Сплата грошової суми за правочин, передання товарів на виконання правочину, інший спосіб виконання правочину також можуть бути кваліфіковані як схвалення правочину за умови, якщо дії щодо схвалення правочину здійснюються фізичною особою, від імені якої представник здійснив правочин з перевищенням повноважень [4, с. 347].

На думку С. Г. Керимова, положення ст. 241 ЦК України щодо можливості схвалення правочину, укладеного представником з перевищенням повноважень, поширюються лише на випадки добровільного представництва, оскільки при обов'язковому представництві воля особи, котру представляють, не має юридичного значення, а отже, не впливає на чинність діяльності представника [3, с. 61]. З такою позицією слід погодитись частково з огляду на наступне.

Схвалення правочину юридичною особою, на нашу думку, має відбуватись у формі, яка максимально відповідає правовій природі юридичної особи. Оскільки вона, переважно, є складним структурним організаційним утворенням, на практиці часто виникають питання стосовно конкретного підрозділу або керівного органу, який схвалюватиме правочин. Найбільш доцільним є надання такого права органу управління, який визначений установчими документами. Таке рішення має відображатись у письмовій формі.

Так, прикладом може слугувати рішення Іршавського районного суду Закарпатської області від 17 жовтня 2011 р. у справі № 2-514/11 за позовом ОСОБА_1 до колективного підприємства «Іршавське районне сільськогосподарське підприємство «Іршавкомунгосп», третя особа – акціонерний комерційний банк «Форум» в особі Ужгородської філії про визнання недійсним договору іпотеки.

У судовому засіданні належними доказами встановлено, що 17 січня 2008 р. між АКБ «Форум» та колективним підприємством «Іршавське районне сільськогосподарське підприємство «Іршавкомунгосп» в особі його директора ОСОБА_2 було укладено і нотаріально посвідчено договір застави серії ВКС № 905120, який укладався для забезпечення виконання зобов'язань приватного підприємця ОСОБА_3 за кредитним договором № 0043/07/ 26/-КП від 17 січня 2008 р.

Директор ОСОБА_3, перевищивши свої повноваження, передбачені п. 8.4 статуту підприємства, уклав вищезгаданий договір іпотеки. Також встановлено, що протягом вересня-грудня 2007 р. та січня 2008 р. загальних зборів засновників даного підприємства не проводилось і рішення не приймалися. У зв'язку з цим позов було задоволено – договір іпотеки визнано недійсним [6].

Аналізуючи дану справу, можна стверджувати, що суд правильно застосував норми матеріального права. Правильно встановивши обсяг повноважень директора та загальних зборів підприємства, суд зумів захистити права та законні інтереси підприємства в особі загальних зборів, яке жодним чином не схвалювало вихід його директора як представника за межі наданих повноважень.

Однак у яких випадках можна стверджувати, що правочин за-

конного представника може бути схвалений фізичною особою? Безсумнівно, малолітня та недієздатна особи не можуть здійснити таке схвалення в силу свого цивільно-правового статусу. Неповнолітня особа, на нашу думку, може схвалити правочин, вчинений її законними представниками в її інтересах, за винятком обмежень, встановлених цивільним законодавством. При цьому жодним чином суб'єктом надання схвалення не може бути орган опіки та піклування. Хоча він і надає дозволу на здійснення законними представниками тих чи інших правочинів, але сам по собі законним представником не є.

Законодавець прямо не вказує правові наслідки неналежного здійснення (виконання) недоговірного представництва, тому представники юридичної науки приходять до висновку необхідності застосування загальних вимог, додержання яких є необхідним для чинності правочину, які закріплені у ст. 203 ЦК України. У працях вчених часто аргументується позиція, що правочин, вчинений з перевищенням меж повноваження, має бути віднесений до нікчемних, оскільки ст. 241 ЦК України передбачає виникнення за таким правочинном цивільних прав і обов'язків у особи, яку представляють, лише у разі подальшого схвалення його цією особою. При цьому схвалення має бути вираженим (за допомогою заяви або прийняття виконаного) відразу після того, як особа, котру представляють, дізналась або могла дізнатись про вчинення від її імені правочину з перевищенням меж повноваження. Якщо ж точно встановлено, що особі, яку представляють, стало відомо про вчинення дій представником від її імені з перевищенням повноважень, але вона не висловила свого схвалення таких дій, то слід вважати, що існує «несхвалення» таких дій представника. Отже, якщо це схвалення не було виражене в

одній із таких форм, то правочин є недійсним автоматично. Іншими словами, він є недійсним, аж поки його не схвалить особа, яку представляють [2, с. 136, 139].

Дотримуємось такої точки зору також з огляду на те, що визнання нікчемним виходу за межі повноважень максимально гарантуватиме інтереси особи, яку представляють, особливо, якщо це малолітня або недієздатна особа, яка не усвідомлює (або не може усвідомлювати) дій представника. Разом з тим повинні застосовуватись наслідки недійсності правочину. Так, згідно з ч. 1 ст. 216 ЦК України у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема, тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Крім того, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною. Таке відшкодування повинне здійснюватись в загальному порядку, передбаченому нормами цивільного законодавства.

Згідно з частиною 9 статті 177 СК України неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язку відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном. Уніфікація всіх випадків неналежного здійснення (виконання) представником представництва дозволить уникнути багатьох ускладнень при кваліфікації дій представника на практиці. Саме тому ми пропонуємо внести зміни в ч. 1-4 ст. 241 ЦК України та викла-

сти їх у такій редакції (отже, чинна ч. 2 ст. 241 ЦК України стане ч. 5):

«1. Правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки особи, яку він представляє, лише у разі наступного схвалення правочину цією особою.

2. Правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, вважається таким, якщо представником було здійснено кількісний або якісний вихід за межі наданого договором або законом повноваження, вчинено дії від імені особи, яку він представляє, без наявності на те повноважень, а також зловживання наданим повноваженням.

3. Правочин вважається схваленим, зокрема, у разі, якщо особа, яку він представляє, вчинила дії, що свідчать про прийняття його до виконання. Схвалення юридичної особи здійснюється у формі прийняття рішення органом управління у письмовій формі відповідно до установчих документів.

4. Правочин, вчинений представником з перевищенням повноважень, який не схвалений в подальшому особою, яку представляють, є нікчемним».

Враховуючи викладене, під неналежним здійсненням (виконанням) недоговірного представництва слід розуміти дії або бездіяльність законного представника, що проявляються у формах відхилення від встановлених меж повноваження, представництва без повноважень, зловживання представництвом, а також невиконання представницьких функцій.

Пропоновані зміни можуть справити значний системний та практично корисний вплив на встановлення сутності та наслідків перевищення як законним, так і договірним представником наданих йому повноважень, а також порядку та умов схвалення таких дій принципалом. ■

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Гранін В. Л. Повноваження представника та його реалізація за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. Л. Гранін ; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2005. – 212 с.
2. Гранін В. Л. Поняття та наслідки неналежного представництва / В. Л. Гранін // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 616-621.
3. Керимов С. Г. Представництво за законом в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С. Г. Керимов. – О., 2006. – 194 с.
4. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України. У 2-х т. Т. 1 / Відп. ред. В. Г. Ротань. – 2-ге вид. – Х. : Фактор, 2010. – 800 с.
5. Невзгодина Е. Л. Превышение пределов содержания полномочия / Е. Л. Невзгодина // Вестник Омского университета. Серия «Право». – 2009. – № 4 (21). – С. 132-137.
6. Рішення Іршавського районного суду Закарпатської області від 17 жовтня 2011 р. у справі № 2-514/11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/18957778>
7. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №№ 21-22. – Ст. 135.
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
9. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>

ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕНАЛЕЖНОГО ЗДІЙСНЕННЯ ПОВНОВАЖЕНЬ В МЕЖАХ НЕДОГОВІРНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА

В. В. Цюра

У статті досліджуються правова природа та наслідки неналежного здійснення представницьких повноважень при недоговірному представництві.

Окреслюються форми неналежного здійснення недоговірного представництва. Вивчається проблема реалізації представництва без повноважень, його законодавче регулювання та приналежність до інститутів цивільного права.

Автор пропонує зміни до чинного законодавства України в частині питань досліджуваної проблематики.

Ключові слова: *недоговірне представництво, неналежне здійснення повноважень, схвалення правочину, перевищення повноважень, недійсність правочину, представництво без повноважень.*

Стаття надійшла до редакції: 4.08.2016.